

گونه شناسی و تحلیل کالبد بازار های ایرانی در اقلیم های چهار گانه

علیرضا دودانگی* ، فریبا سادات مفتخری قویدل

کارشناس معماری ، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی ، ایران، تهران (Ali1.Dodangi@gmail.com)

پژوهشگر مطالعات شهری ، ایران ، تهران (f.moftakhari@gmail.com)

چکیده

کشور ایران عرصه بی نظیری از تنوع اقلیمی می باشد . که از اقلیم بیابان بسیار خشک تا اقلیم مدیترانه ای ، سردکوهستانی و گرم مرطوب را می توان در آن مشاهده کرد . این تنوع شرایط اقلیمی با تاثیر از شرایط فرهنگ و آداب و رسوم ، الگو های مختلفی از سازگاری انسان با محیط را رقم زده است . بطوری که الگو های معماری و سبک معیشتی متعدد و متنوع و بعضا بی بدیل یکی از مشخصه های بارز این سرزمین می باشد . در بین معماری های همساز با اقلیم در مناطق مختلف ایران می توان گفت ، الگوی کالبدی بازار ها در 4 اقلیم مختلف ایران نمونه ای بی نظیر می باشد . که در دنیا مشابه آن را به ندرت می توان یافت . چرا که بازار زائیده ی موقعیت جغرافیایی ایران است . نجد ایران مثلی است بین دو فرورفتگی خلیج فارس در جنوب و دریای خزر در شمال و به منزله پلی میان آسیای مرکزی و غربی و نیز حلقه اتصال این دو با آسیای صغیر و اروپاست بدین ترتیب ایران در مرکز خطوط بزرگ ارتباطی قرار می گیرد . که شرق و غرب دنیا را به یکدیگر متصل می سازد . همچنین قدیمی ترین و مهم ترین شاهراه ارتباطی جهان باستان – جاده ابریشم نیز از آن می گذرد . و با توجه به خشکی و کم آبی این سرزمین و دوری آبادی ها از یکدیگر وجود اماکنی برای اقامت موقت و نیز تامین نیاز مسافران را اجتناب ناپذیر می کرد . مقاله ذیل تحت عنوان گونه شناسی و تحلیل کالبد بازارهای ایرانی در اقلیم های چهار گانه به منظور روشن شدن اهداف و نیات احداث بازارها در طول تاریخ و نیز همچنین پی بردن به جایگاه اجتماعی این شاهکار عظیم و برجسته معماری در فرهنگ ایرانی تنظیم شده است .

واژه های کلیدی : معماری بازار ایرانی ، ساختار و عملکرد ، کالبد همساز با اقلیم ، بازار های نوین

مقدمه :

بازارها به عنوان ستون فقرات و قلب تپنده ی اقتصاد شهر های ایرانی متشکل از راسته یا راسته های اصلی و فرعی متعدد به اشکال مختلف در فضا های باز وبسته ، سرپوشیده و سرباز ، در طول محوری ثابت یا انشعاباتی شاخه ای با طاق ها و نورگیر ها و کار بندبهای زیبا از مهمترین میراث های ملی ایران بوده و به واسطه اصالت ایرانی خود از گنجینه های مهم معماری ایرانی به حساب می آیند. بنای بازارها به اشکال و گونه های مختلف و در نهایت با وحدت معنایی و فضایی به رغم تنوع بصری خود تجلی گاه هنر و اندیشه و تدبیر ایرانی و انطباق با محیط و در جهت رفع نیاز های انسانی به مطلوب ترین شکل عرض اندام می نماید. عناصر وحدت بخش بازار های ایران از حجره ها وغرفه ها و انبار ها گرفته تا تیم ها و تیمچه ها ، سراها و کاروان سرا ها ، بار انداز ها و انبار ها و خانبارها ، قیصریه هاو چهارسوق و راسته های اصلی و فرعی در کنار عناصری همچون مسجد و حمام و قهوه خانه و سقاخانه، آب انبارها، حلقه ای از پیوست های اجتماعی، اقتصادی را در کالبدی وحدت بخش با هندسه ای بی نقص از کلیات آن تا جزئیات را شامل می شود و فضایی آرام بخش و پرتراوت و زنده را می سازد. به واسطه تنوع در وحدت بخشی ، سستی و ملال را از آدمی زدوده و به اعماق خود هدایت می کند که از معجزات معماری ایرانی تلقی می شود. در فضای ظاهرآ ساده این تشکیلات اقتصادی نظام هم نشین و ترکیب مانوس عناصر و محوطه سازی های متناسب با اجزا ، تزیینات مبتنی بر پرهیز از بیهودگی و تنوع همراه با وحدت و جودی اساسی ترین عامل برداشت یکسان از فضاهای بازاری ایرانیست که خود سر منشا شکل گیری چنین فضاهایی در اقاصا نقاط جهان بوده است. در طراحی این فضا ها معماران مجریان خواسته های اجتماعی و اقتصادی جامعه خود بوده اند . راسته بازارها از نظر ابعاد و اندازه با نوع کاملا یکسان تعیین میشوند. صحن فضاهای باز و بسته آرایش و ترکیب اجزای در درون و بیرون این فضاها ، ارتفاع سقف ها و سردر ها و معابر همه و همه بر گرفته از ضرب آهنگی موزون می باشد که مبتنی عملکرد مطلوب بازار در شرایط متنوع اقلیم های متفاوت می باشد . چرا که همان گونه که طبیعت هر اقلیم خاص خودش می باشد دخل و تصرف در آن اقلیم نیز باید متناسب با شرایط همان اقلیم باشد .

روش تحقیق:

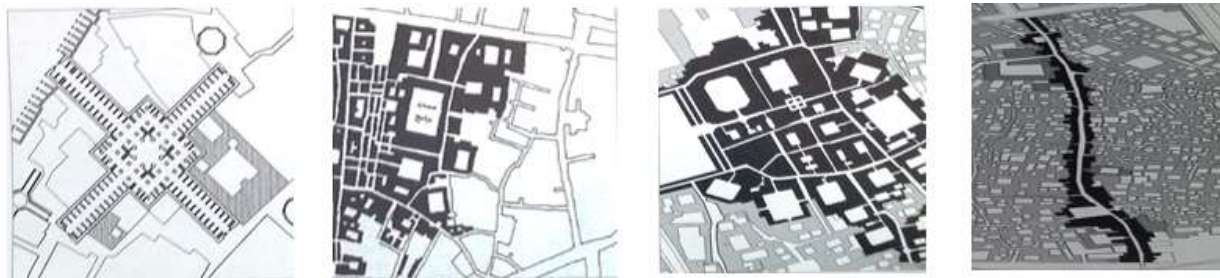
مقاله مذکور تحت عنوان گونه شناسی و تحلیل کالبد بازار های ایرانی در اقلیم های چهار گانه به شیوه توصیفی - تحلیلی، کتابخانه ای و میدانی تدوین گشته. که از سه بخش اصلی، معرفی و بیان سابقه تاریخی بازار های ایرانی ، معرفی 4 اقلیم اصلی کشور ایران و تحلیل معمارانه ی انواع بازار ، تشکیل شده است . آنچه باعث انتخاب این موضوع شده ، روشن شدن اهداف و نیت احداث بازارها در طول تاریخ و نیز همچنین پی بردن به جایگاه اجتماعی این شاهکار عظیم و برجسته معماری در فرهنگ ایرانی می باشد .

الف) بازارهای ایرانی

در شهرهای ایرانی اسلامی بازار همواره به عنوان یکی از مهم ترین فضاهای شهری و ستون فقرات- اقتصاد شهرهای ایران و یکی از بزرگ ترین دستاوردهای تمدن دوره اسلامی، در کشورهای اسلامی به ویژه در کشور ایران، از جایگاه خاصی برخوردار بوده است . بازار نماد معماری سنتی بوده و هنر اسلامی به بهترین شکل در معماری آن قابل رویت است. [4] ارزش و اعتبار بازار در شهرهای اسلامی در دیدگاه ویرث به اندازه ای است که وی بازار را تنها وجه مشخصه اصلی و بهترین معیار اصالت شهرهای شرق اسلامی در برابر شهرهای دیگر حوزه های فرهنگی جهان می داند . بازار به مثابه عنصر و جزء اصلی شهرهای ایرانی و اسلامی، از یک سو یکی از شاخص های اعتبار شهر در دوران تاریخی بوده و از سوی دیگر یکی از مشخصه های شهر شرقی اسلامی شمرده شده است . از این

رو در نظریه پردازی درباره شهرهای اسلامی این عنصر مورد توجه و تأکید خاص بوده است. [3] اشکال متعدد بازار های ایرانی عبارتند از:

- 1- بازارهای طولی یا خطی (که در طول یک معبر محوری به صورت کریدور شکل می گیرند)
 - 2- بازارهای چند محوری (شبیه به شبکه ای گسترده از معابر متوازی و متقاطع با محور های متعدد)
 - 3- بازار های صلیبی یا متقاطع (به شکل صلیب که از دو محور عمود بر هم تشکیل شده است).
 - 4- بازار های منظومه ای (ترکیبی از مجموعه های متعدد بازار با اشکال مختلف که به دور یکدیگر تنیده می شوند).
 - 5- بازارچه (با وسعت محدود گاهی در طول یک محور خطی گاهی دور تا دور یک میدان محله ای شکل می گیرند) [7]
- تصاویر از سمت راست به ترتیب 1- بازار سمنان (با گسترش خطی) 2- بازار اصفهان (با گسترش چند محوری) 3- بازار قزوین با گسترش منظومه ای 4- بازار لار با سازماندهی صلیبی شکل (5)

ب) دسته بندی بازار ها بر اساس شرایط اقلیمی و شیوه معماری

اصولاً در بسیاری از مناطق جهان، اقلیم به وسیله عرض جغرافیایی و ارتفاع از سطح دریا مشخص می شود. کشور ایران با قرار گرفتن بین 35 تا 40 درجه عرض جغرافیایی شمالی، در منطقه گرم قرار دارد و از نظر ارتفاع نیز، فلات مرتفعی است که مجموع سطوحی از آن که ارتفاعشان از سطح دریا کمتر از 475 متر است، درصد بسیار کمی از سطح کل کشور را تشکیل می دهند. با وجود اینکه ایران دارای دو حوزه ی بزرگ آب (دریای خزر و خلیج فارس) است، به دلیل وجود رشته کوه های البرز و زاگرس و نحوه قرارگیری آنها، اثرات این دو حوزه محدود به نواحی بسیار نزدیک آنهاست و این حوزه ها، به ندرت اثر در تعدیل درجه حرارت هوای قسمت های داخلی دارند. بی تردید در کشوری کوهستانی مانند ایران، هیچگاه دو نقطه از نظر اقلیمی کاملاً یکسان نیستند در حقیقت کشور ایران عرصه بی نظیری از تنوع اقلیمی، که از بیابان های بسیار خشک تا اقلیم مدیترانه ای، سرد کوهستانی و گرم مرطوب را می توان در آن مشاهده کرد. با این حال، بهترین روش برای دستیابی به پایه ای به منظور تعیین مناطق اقلیمی کشور، همان اصول کوپن است که باید از آن پیروی کرد. البته باید تغییراتی در آن صورت گیرد تا نتیجه مورد نظر حاصل شود و مناطقی با آب و هوای مشابه، تحت فرمول معینی قرار گیرند و معرفی شوند. بنابراین تقسیمات چهارگانه اقلیمی ایران که توسط پروفیسور محمد حسن گنجی (پدر جغرافیای نوین و هواشناسی ایران) پیشنهاد شده را می توان مورد استفاده قرار داد. وی تقسیم بندی کوپن را با کمی تغییر و با توجه به عوارض جغرافیایی کشور به شرح زیر بیان نموده است :

1) اقلیم معتدل و مرطوب (سواحل جنوبی دریای خزر)

2) اقلیم سرد (کوهستان های غربی)

3) اقلیم گرم و خشک (فلات مرکزی)

4) اقلیم گرم و مرطوب (سواحل شمالی خلیج فارس)

این تنوع شرایط اقلیمی با تاثیر از شرایط فرهنگ و آداب و رسوم ، الگو های مختلفی از سازگاری انسان با محیط را رقم زده است. بطوری که الگو های معماری و سبک معیشتی متعدد و متنوع یکی از مشخصه های بارز این سرزمین می باشد. در این بخش از مقاله قصد داریم ، ما بین معماری های همساز با اقلیم در مناطق مختلف ایران الگوی کالبدی بازار ها را همراه با ذکر نمونه در 4 اقلیم اصلی (گرم و خشک ، سرد و کوهستانی ، معتدل و مرطوب و گرم و مرطوب) مورد تحلیل و بررسی قرار دهیم .

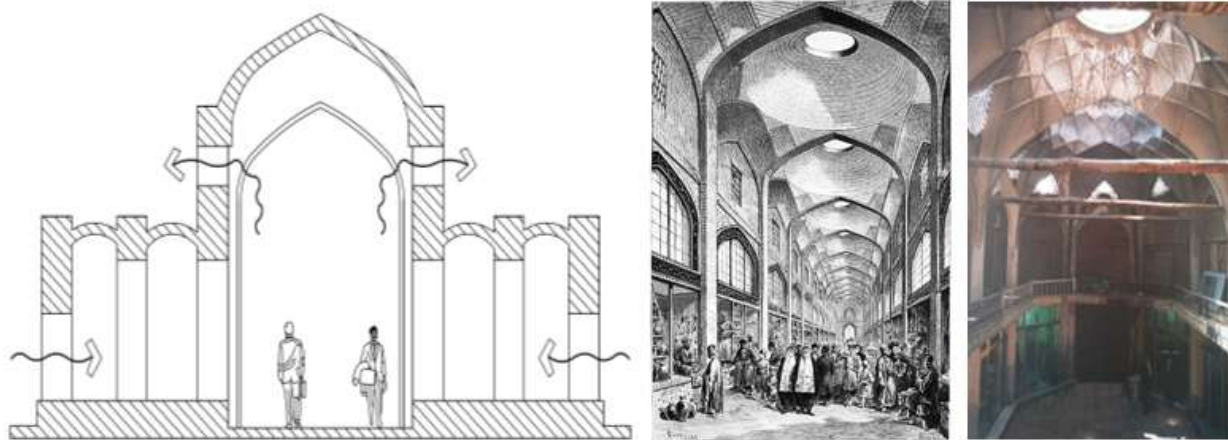
ج) تقسیم بندی بازار ها از منظر عوامل اقلیمی

در ایران معماری هم ساز با اقلیم بازار های ایرانی منجر به تنوع شکلی در کالبد و ساختار این بنا ها شده است که به ویژه در تفاوت در اختلاف ارتفاع سقف (سقف های کوتاه در مناطق سرد کوهستانی و سقف های بلند در مناطق گرم و خشک) یا در شکل سقف ها که به صورت گنبدی و قوسی شکل (در مناطق گرم خشک و مناطق سرد کوهستانی) ، مسطح (در مناطق گرم مرطوب) و سقف شیب دار (در مناطق معتدل مرطوب) یا حتی در بعضی موارد فاقد سقف به چشم می خوردند. [17] به همین ترتیب می توان نشانه های بسیاری از تاثیر عوامل محیطی بر ساختار و کالبد روستا ذکر نمود. مثلا شیب زمین در شکل دهی به پیچ و خم و سمت و سوی بازار عامل مهمی است. همچنین دلایلی وجود دارد که نشان می دهد گسترش بازار ها و کوچه های اصلی متأثر از مجاری قدیمی آب یا قنات و نهراها است. به عنوان مثال می توان به بازار اصفهان اشاره نمود. که توسعه آن از شبکه آبی پیروی می کند. و هماهنگ و همسو با شیب زمین جریان می یابد. از میان سایر عوامل اقلیمی مؤثر بر معماری بازار می توان از باد نیز یاد کرد. الگوی باد غالب ، به خصوص در شهر هایی که در معرض باد های پر گرد و غبار قرار دارند بسیار مهم است. در چنین شهر هایی راسته ها طوری ساخته شده اند که رو به باد نباشند. و تمایل به پیچ و خم در جهات مختلف داشته باشند. چنین الگویی کمک می کند تا از سرعت باد در سطح زمین کاسته شود. به همین ترتیب در اغلب شهر های حاشیه کویر ، ورودی مجموعه بازار را بر باد مزاحم شهر می بندند و مانع از جریان یافتن آن در گذرهای بازار می شوند. به طور کلی از لحاظ کالبدی ، در اقلیم های مختلف ، تفاوت هایی میان بازار ها وجود دارد. و می توان گفت که ساختار بازار های سنتی از عوامل اقلیمی و مصالح بومی متأثر شده است. که در ادامه تاثیرات کالبدی آن در 4 اقلیم اصلی بررسی می شود. [5]

1- بررسی ویژگی های معماری بازارها در اقلیم گرم و خشک (نواحی حاشیه کویر) :

در این اقلیم نیز مانند نواحی کوهستانی و مرتفع ، اکثر راسته های بازار ، دارای طاق با مصالح بنایی هستند. منتها در اینجا به دلیل آن که از لحاظ زیست اقلیمی ، گرمای هوا و تابش آفتاب ، بیش از سرمای زمستان مشکل آفرین است. لذا طاق ها بلندتر ، عرض راسته ها بیشتر و منفذ های بالای طاق ها بزرگ تر هستند. علاوه بر منفذ های بام مشاهده می شود که در بعضی از بازار ها ، مخصوصا در نواحی جنوبی مانند بازار وکیل شیراز و قیصریه ابراهیم خان در کرمان ، باز شو هایی در زیر طاق قرار دارند. که به تامین نور و تهویه و کاهش حرارت در راسته ها کمک می کند.

در این منطقه طاق بازار مانع از تابش گرم آفتاب در تابستان می شود. و در زمستان به تعادل دمای بازار کمک می کند و مانند یک خازن حرارتی در طی شبانه روز، دمای هوا و شرایط زیستی را متعادل می نماید. همچنین از ورود گرد و غبار و باد های کویری به داخل بازار جلوگیری می کند. در سنوات اخیر این طاق ها مانع از اصوات مزاحم مانند صدای ترافیک شهری و کارگاه های صنعتی نیز تا حدود زیادی شده اند. معمولا در قسمت هایی که راسته بازار به مکان به خصوصی می رسد مانند ورودی سراها، تیمچه ها، مساجد، مدارس، حمام ها، و یا در چهارسوق ها و ورودی های بازار، عرض و ارتفاع راسته قدری بیشتر می شود. برای پوشاندن طاق در این قسمت ها اغلب گنبدی مرتفع احداث می کنند. و زیر گنبد را با مقرنس و کاربندی های موزون و خوش ساخت می پوشانند. این مطلب در مورد اقلیم سرد نیز صدق می کند، دهانه حجره ها به اندازه طول آزاد بین دو پایه طاق راسته هاست. که از سه الی چهار متر تجاوز نمی کند. در این مناطق و همچنین در اقلیم سرد، بعضی از حجره ها دارای زیر زمین هستند. که به جهت انبار کالا از آن ها استفاده می شود.

(تصویر شماره 5: مقطع و پرسپکتیو شماتیک از راسته بازار های نواحی حاشیه کویر (ترسیم: نگارنده، ماخذ تصاویر: 6)

ارتفاع طاق راسته ها به اهمیت تجاری و اقتصادی هر راسته نیز بستگی دارد. چنان که در راسته های مهم مانند قیصریه ها و یا قسمت هایی که کالا های گران قیمت به فروش می رسد، ارتفاع طاق راسته ها بیشتر از سایر قسمت هاست. در این مورد می توان از بازارچه شاهی (بازارچه بلند) مربوط به دوره صفویه در اصفهان که محل فروش طلاجات است و بسیاری از قیصریه ها و راسته هایی که پادشاه و یا اشخاص مهم در شهر های مختلف احداث کرده اند نام برد. [17] نمونه این بازار ها را می توان در شهر های اصفهان، یزد، کرمان و ... مشاهده نمود.

بررسی نمونه: خصوصیات کالبدی بازار اصفهان

مجموعه بازار اصفهان شامل راسته ها، سراها، تیمچه ها، مساجد، چارسوق ها و مدرسه هایی است که طی چند قرن شکل گرفته است.

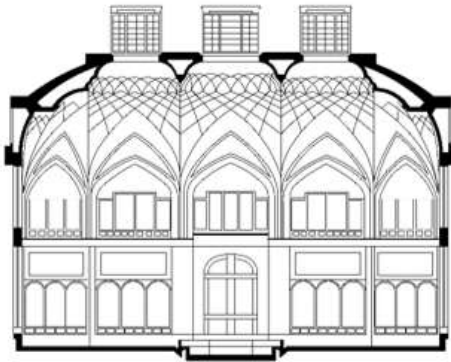
مهم ترین راسته بازار اصفهان راسته طراحی شده ضرابخانه یا قیصریه با عرض حدود 6/5 متر است. بازار ضرابخانه پس از ورودی قیصریه دارای چارسوق زیبایی به نام قیصریه است. که با ارتفاعی در حدود 20 متر یکی از بزرگترین چارسوق های بازار های ایران است. این گشایش فضایی عظیم که فضای مکشی را ایجاد نموده است، با توجه به وجود دو عنصر شاخص بازار یعنی سرای شاه و ضرابخانه، در کنار آن شکل کاملی به خود گرفته است. نقش چارسوق در فضای بازار اصفهان به دو صورت دیده می

شود، یکی در برخورد دو راسته بازار مانند چارسوق چیت سازها، چارسوق کرباس فروش ها، چار سوق زرگرها، و همچنین چارسوق دروازه اشرف و دیگری وجود فضای کالبدی با ارزش در کنار راسته اصلی و ایجاد مکث فضایی، مانند چارسوق قیصریه، چارسوق ساروتقی و چارسوق مخلص. جز راسته بازار قیصریه که عریض ترین بخش بازار اصفهان است، راسته بازار های دیگر مانند بازار دارالشفا، بازار در باغ، بازار نیماورد و بازار مخلص با عرض حدود 5 متر و ارتفاعی حدود 10 متر نسبت عرض به ارتفاع حدود 1 به 2 را دارا می باشند. [5] (تصویر شماره 6: پلان بازار تبریز در بستر بافت پیرامون، بازار ایرانی ماخذ: 5)

علی رغم بازار های نواحی سرد و کوهستانی، حاشیه دریای خزر و حاشیه خلیج فارس، در اکثر فضا های گسترده در بازار اصفهان همچون فضای میانی تیمچه ها و حیاط های مرکزی (سراها) به منظور افزایش میزان رطوبت نسبی فضا از عنصر آب به صورت حوض های گسترده و سرداب و همچنین درختانی همچون انار، زیتون و انجیر استفاده شده است. چرا که سایه اندازی، استفاده از تبخیر سطحی آب و همچنین استفاده از تعرق برگ های درختان به منظور تلطیف، خنک نمودن و افزایش میزان رطوبت نسبی هوا یکی از شیوه های متداول در معماری کویر می باشد.

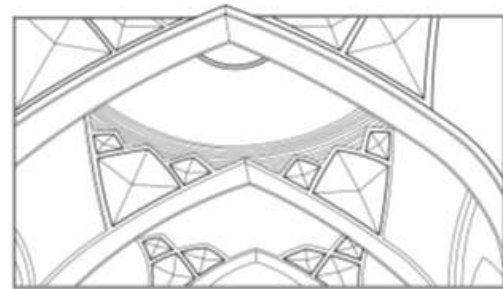
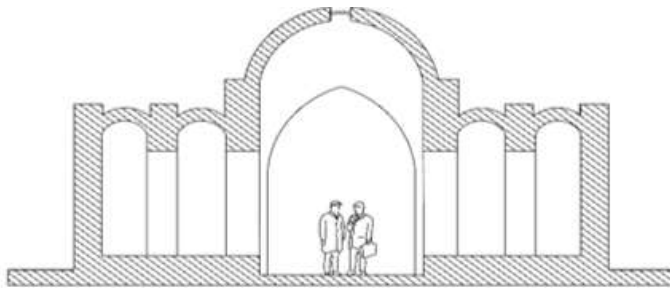

تصویر شماره 7: نمونه تصویر و مقطع سرای ملک اصفهان (ترسیم: نگارنده، ماخذ تصویر: گنج نامه، جلد نهم 108)

2- ویژگی های معماری بازارها در اقلیم سرد و کوهستانی (نواحی کوهستانی و مرتفع):

سرما و بوران از عوامل مهم و تعیین کننده در شکل ساختمان های این مناطق، خصوصا در نواحی شمال و شمال غرب کشور است. لذا راسته های بازار در شهرهای نسبتا بزرگ در این نواحی عموما طاق آجری دارند. ولی در این جا عرض راسته ها و ارتفاع کف تا زیر طاق آن ها کمتر از بازار های مشابه در نواحی گرم و خشک است. وجود طاق مانع از تبادل حرارتی بیش از حد بین داخل و خارج راسته ها می شود و ابعاد نسبتا کوچک عرض و ارتفاع راسته ها باعث می شود که درجه حرارت در راسته ها در حد آسایش و قابل قبول برای انسان باشد. حرارات ناشی از فعالیت مردم، چراغ های داخل بازار و بخاری های داخل حجره ها به جهت تامین دمای مطلوب در زمستان های سرد این نواحی کفایت می کند؛ به نحوی که حجره داران در این فصل نیز مانند سایر فصول می توانند ورودی حجره ها را در مقابل مشتریان باز بگذارند. و در کل محوطه بازار، خریدار و فروشنده با پوشش معمول زمستانی، بدون احساس ناراحتی به تبادل کالا و سایر فعالیت های مرتبط با بازار بپردازند.

برای تامین نور و تهویه در راسته ها، معمولا منفذ های نسبتا کوچکی در بالای طاق ها قرار دارند. اگر چه این منفذ ها باعث خارج شدن هوای گرم از محوطه بازار می شوند، ولی به دلیل جرم حرارتی بسیار زیاد راسته های بازار که تماما با مصالح بنایی اجرا شده اند. و همچنین به دلیل آن که دیوارها باربر هستند و ضخامت آن ها به لحاظ وزن سنگین طاق ها نسبتا زیاد است، لذا منفذ های بالای طاق در مختل نموده دمای متعادل بازار تاثیر زیادی ندارند. همچنین روشنایی طبیعی از بالای طاق ها علاوه بر تامین نور، یک هماهنگی مناسب در کل فضای راسته ها ایجاد می کند. [17] نمونه این بازارها را می توان در شهر های همدان، زنجان، تبریز و ... مشاهده نمود.

تصویر شماره 8: مقطع و پرسپکتیو شماتیک از راسته بازار های نواحی کوهستانی و مرتفع (ترسیم: نگارنده)

بررسی نمونه : خصوصیات کالبدی بازار تبریز

بازار تبریز به دلیل اقلیم سرد و گستردگی تجارت دارای بافت متراکم، فشرده و پوشیده است. اکثر فضا های کالبدی بازار دو طبقه و گاهی سه طبقه است. ارتفاع سقف راسته ها کم (حداکثر 6 متر) و عرض راسته ها بین 4 تا 5 متر است. به طور کلی سقف راسته ها در مقایسه با سقف های نواحی مرکزی و گرمسیری کوتاه تر است. و روزنه های سقفی کوچک، تامین نور و تهویه را در فضای بازار میسر می سازد.

مسقف بودن راسته های طولانی بازار با پیچ و خم خود و ترکیب فضایی منحصر به فرد، نوعی اعتدال حرارتی را موجب شده، زمستان هایی گرم و تابستان هایی خنک را در فضای بازار ایجاد می کند.

کارکرد اقتصادی و تجاری بازار تبریز از کارکرد فرهنگی - اجتماعی آن بیشتر بوده است. و این مسئله کاملاً در ترکیب عناصر بازار دیده می شود. برخلاف بازار اصفهان، فضاهایی فرهنگی مانند مدارس، در آن کمتر وجود دارد. مساجد نیز به طور پراکنده در اطراف بافت تجاری قرار دارند. تمرکز مساجد عمدتاً در کنار مسجد جامع در جنوب غربی بازار دیده می شود. حمام ها نیز در بافت مرکزی بازار کمتر دیده می شود. و اغلب در کوچه های مسکونی واقع شده اند. که به محدوده بازار منتهی می شوند. این بازار بر خلاف بازار های شهر های مرکزی (مانند اصفهان و یزد و....) تمرکز زیادی بر جنبه های اقتصادی دارد. و فعالیت های فرهنگی، مذهبی و اجتماعی آن به صورت ترکیبی در برخی از مواقع سال در فضا های مربوط به عملکرد تجاری جاری می شود. [5]

(تصویر شماره 9: پلان بازار تبریز در بستر بافت پیرامون، بازار ایرانی) جهاد دانشگاهی : 61)

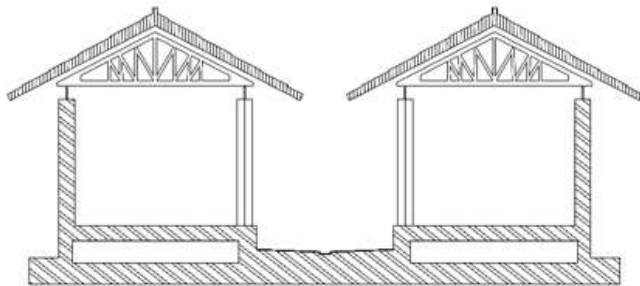
کالبد بازار تبریز در نهایت زیبایی و تنوع در کاربرد آجر هنوز تا حد زیادی دست نخورده باقی مانده است. علاوه بر تولید و گردش کالا و سرمایه، آنچه بازار را حفظ کرده است. همان کالبد زیبا و در عین حال پیچیده بازار است.

(تصویر شماره 10: نمونه تصویر و برش طولی از تیمچه مظفریه (ماخذ تصاویر: نگارنده))

3- ویژگی های معماری بازار در اقلیم معتدل و مرطوب (کرانه جنوبی دریای خزر):

در کرانه دریای خزر به لحاظ رطوبت و بارندگی بسیار زیاد، راسته ها بازار غالباً طاق ندارند و فقط بام شیب دار حجره ها از دو طرف تا حدودی فضای بازار را می پوشانند. و در هنگام بارندگی مانع از ریزش باران بر روی سر عابری می شود. همچنین کف راسته های بازار معمولاً از دو طرف قدری به سمت وسط راسته شیب دارند. تا آب باران به مجرای باریکی که از وسط راسته می گذرد هدایت و نهایتاً به نهر و یا رودخانه ریخته شود. علاوه اگر راسته ها طاق داشته باشند، جریان طبیعی باد در سطح شهر نخواهد توانست هوای مرطوب و سنگین در فضای بازار را جا به جا کند. در زمان های قدیم، بام های شیب دار حجره های بازار مانند سایر ساختمان ها با ایف گیاهی مثل گالی و یا ساقه برنج پوشانده می شد، ولی بعد از ورود سفال به ایران برای پوشش بام بازار از مصالح جدید و با دوام استفاده گردید. در سنوات اخیر بام اکثر حجره ها با سفال یا شیروانی و یا هر دو پوشیده شده است. دیوارها نیز مانند سایر ابنیه سنتی ساخته می شدند. و به جهت جلوگیری از نفوذ رطوبت به کف حجره ها معمولاً یک کرسی چینی بلند و گره رو و یا سنگ چین در زیر حجره ها وجود داشته است. این گونه بازارها، مانند سایر ساختمانها در این کناره فاقد زیر زمین هستند. [17] از جمله بازارهای معروف در این منطقه می توان از بازار رشت، لاهیجان، لنگرود، تنکابن، بابل، ساری و گرگان نام برد.

(تصویر شماره 11: نمونه تصویر و مقطع شماتیک از بازارهای کرانه جنوبی دریای خزر (ماخذ تصاویر: نگارنده))

بررسی نمونه : خصوصیات کالبدی بازار رشت

نحوه شکل گیری و توسعه بازار در رشت متفاوت با ساخت و چگونگی شکل گیری بازار اغلب بازار های ایران بوده است . تبدیل تدریجی بازار های ادواری و محلی شکل گرفته در امتداد معابر اصلی به بازاری دائمی و اتصال آن ها ، با توجه به موقعیت مناسب منطقه به جهت مبادلات شهری ، منطقه ای و بین المللی ، مجموعه بازار را شکل داده است. بعد ها به تدریج با شکل گیری عناصری چون مسجد جامع ، تعدادی کاروانسرا ، حمام و در اطراف بازار ، رشد و گسترش آن را شاهد هستیم . [5]

رابینو بین سال های 1324 تا 1330 ش. کنسول یار انگلیس در شهر رشت بوده است در کتاب ولایات دارالمرز درباره بازار رشت چنین می نویسد : «... بازار شامل راسته ای مرکب از سه یا چهار کوچه تنگ موازی با هم است که به کوچه های دیگری که به طور عمودی آن ها را قطع کرده است مربوط می باشد . و دارای کاروانسرا های زیادی است که همه از دکان های نزدیک به هم و انبار تشکیل شده است . این بازار ها خوب سنگفرش شده است ، ولی مانند بازار های سایر شهر های ایران نیست . در شهر های دیگر ایران ، بازار توسط سقف های گنبدی یا منحنی شکل پوشیده شده است . اما در رشت بازار مسقف نیست بلکه سایبان هایی در آن ساخته اند که سبب می شود پیاده رو ها از باران و آفتاب محفوظ بمانند . دکان های شهر که تعداد آن ها به 3300 عدد می رسد مثل دکان های سایر نقاط ایران ساخته شده است . در یک قسمت از دکان پرده ای آویخته شده است . که مال التجاره را در پشت آن می گذارند و آن را روی تخته یا میزی می چینند و یا به صورت توده ای روی یک پیشخان که در حدود یک متر از سطح زمین بالا آمده است قرار می دهند . بازرگانان روی حصیر یا قالی که در پیش خان دکان انداخته اند ، در وسط کالا هایی که دارند می نشینند . چپق دود می کنند . و موقرانه به بحث در مورد بازرگانی یا سیاست مشغول می شوند. و در انتظار مشتریان خود می نشینند .» [9]

بخش اعظمی بازار رشت را سرا ها تشکیل می دهند . اکثر این بنا ها در بازار رشت به یک سبک و با استفاده از یک نوع مصالح ساخته شده است ؛ و حجره ها در اطراف یک حیاط مرکزی قرار دارند . این سرا ها دارای سه یا چهار درب ورودی هستند . که به وسیله آن به یکی از راسته ها یا یکی از سراهای دیگر راه می یابند . این فضا های بسته ، اغلب در دو طبقه شکل گرفته اند . طبقات زیرین غالباً به طور مستقیم به حیاط دسترسی دارند . لیکن طبقات فوقانی از طریق فضا های واسطه (ایوان ها) به حیاط ارتباط می یابند . [5]

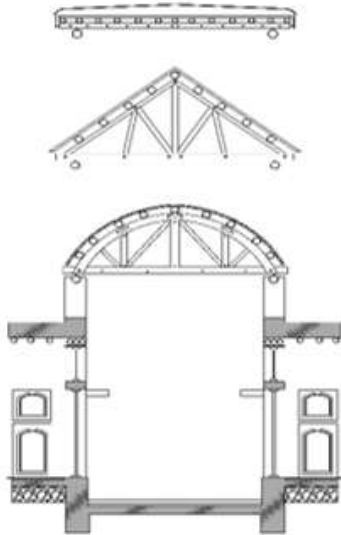
(تصویر شماره 12 : پلان بازار رشت در بستر بافت پیرامون ، بازار ایرانی ، جهاد دانشگاهی : 215)

4- ویژگی های معماری بازار در اقلیم گرم و مرطوب (کرانه شمالی خلیج فارس و دریای عمان):

در این کرانه گرم و مرطوب، فراهم نمودن زمینه آسایش در بازار، مستلزم ممانعت از تابش مستقیم آفتاب گرم و سوزان و همچنین تسهیل جریان هوا در بازار است. لذا مشاهده می شود. که راسته های بازار در کرانه های جنوبی کشور دارای سایبانی مرتفع هستند و با تمهیدات مختلفی سعی شده است که حراکثر جریان هوا برای تهویه و جا به جایی هوای مرطوب و سنگین استفاده شود. راسته های بازار نیز در این مناطق به گونه ای طراحی شده که امکان جریان باد را در درون خویش فراهم آورند و اغلب عمود بر ساحل دریا قرار گرفته اند.

سایبان بالای راسته های بازار معمولا از حصیر یا پارچه است. در بعضی از بازارها مانند بازار قدیم بوشهر، بندر لنگه و خرمشهر از سایبان هایی مانند تیر چوبی و مصالح بنایی استفاده شده است. سایبان های حصیری در عین ایجاد سایه، مانعی در جهت تهویه و جا به جایی هوا در راسته های بازار نیستند. در راسته هایی که سقف آن با مصالح با دوام تر پوشانده شده است، یک بازشوی سراسری بین طاق راسته و بام حجره ها وجود دارد و جا به جایی عمودی هوا به صورت طبیعی صورت می گیرد. بعلاوه طول راسته های بازار در این منطقه نیز مانند کرانه دریای خزر مانند سایر مناطق کشور کوتاه است. بازارهای این محدوده نیز زیر زمین ندارند. [17] نمونه این بازارها را می توان در شهرهایی چون بوشهر، بندر عباس، بندر لنگه، خرمشهر، بستک و مشاهده نمود.

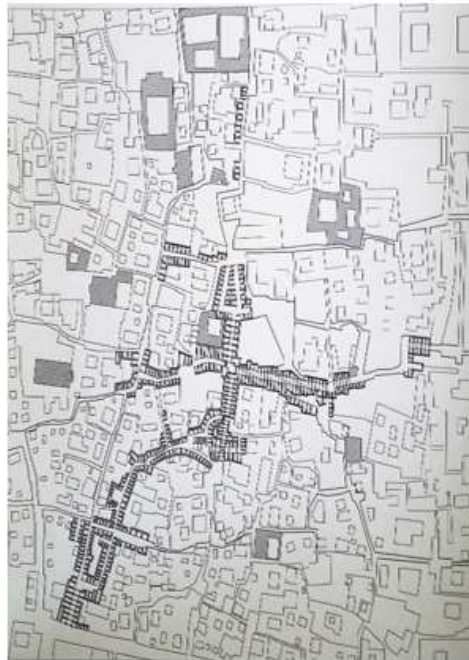

(تصویر شماره 13: نمونه تصویر و مقطع شماتیک از بازارهای کرانه شمالی خلیج فارس و دریای عمان (ماخذ تصاویر: نگارنده))

بررسی نمونه : خصوصیات کالبدی بازار بوشهر

در بوشهر جهت قرار گیری ابنیه ، راسته بازار ها و سایر عناصر شهری برای بهره گیری از باد غالب ساحلی مطابق با جهت حرکت باد از دریا به خشکی و بالعکس بوده است . توجه به این خصوصیات اقلیمی در تلطیف نمودن هوای شهر و محدوده بازار موثر می باشد . بازار بوشهر همانند بازار های لار و بستک دیوار و ستون هایی سنگی دارد . برخی راسته های سرپوشیده آن چند پله از سطح زمین بالاتر است . این امر در هنگام جاری شدن سیلاب ها از ورود آب به داخل راسته ها جلوگیری می کند . در برخی از موارد نیز حجره های بازار ها از جمله بازار ماهی فروشان ، یک یا دو پله از سطح راسته بالا تر است . سازمان فضایی بازار بوشهر متفاوت با اکثر بازار های ایرانی است ، برخلاف این بازار ها که در آن ها راسته بازار ، کاروانسرا ، تیمچه ، مسجد جامع و ... ارتباط منسجمی با هم دارند ، در بازار بوشهر عمدتاً راسته ای گوناگون با کارکرد های متفاوت مجموعه بازار را شکل می دهند . در این بازار از تیمچه و کاروانسرا خبری نیست .

(تصویر شماره 14: پلان بازار بوشهر در بستر بافت پیرامون ، بازار ایرانی ، انتشارات جهاد دانشگاهی : 61)

یکی از عناصر خاص بازار بوشهر تجارتخانه ها هستند . این مراکز عمدتاً نقش مبادلات تجاری بین المللی و عمده را بر عهده داشته اند . و بازار شهر نیز عمدتاً محل مبادلات خرده فروشی بوده است . راسته های اصلی بازار بوشهر را راسته هایی همچون بازار آهنگران ، بازار میوه فروان ، بازار زرگر ها ، بازار قصاب ها و تشکیل می داده است . نبود عناصری چون کاروانسرا و تیمچه بر کم اهمیت بودن اجناس و همچنین خرده فروش بودن بازار دلالت دارد . در حقیقت بازار تنها تامین کننده نیاز های اصلی ساکنین شهر و روستا های اطراف بوده و نقش تجارت و کلی فروشی بر عهده تجارت خانه ها بوده است . [1]

استفاده از مصالح محلی از جمله سنگ های مرجانی دریایی در ساخت بازار و توجه به اقلیم خاص شهر باعث به وجود آمدن بازاری با شکل کالبدی خاص شده است. سنگ های بزرگ مرجانی در دیوار ها و جرز های راسته ها و حجره ها به کار رفته است. و پوشش سبک نهایی با استفاده از تیر های چوبی به شکل های مختلف فضا را در بر گرفته است. دهانه های اغلب حجره های دو طرف راسته بازار حدود 3 متر و جرز های دیوار های سنگی دو طرف مغازه ها اغلب 60 الی 80 سانتی متر می باشد. عرض راسته بازار نیز حدود 4 الی 5 متر است.

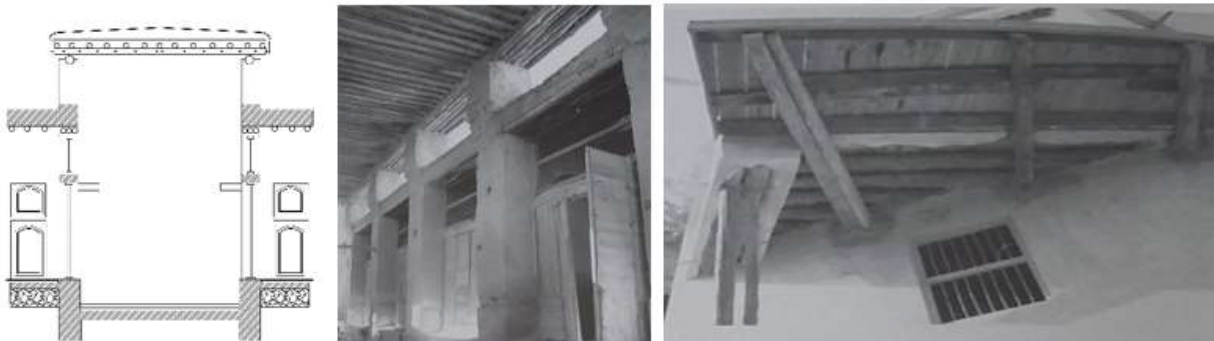
ارتفاع سقف برخی حجره ها بلند و حدود 5 متر بوده و کف آن ها نیز حدود 100 سانتی متر از سطح بازار بلند تر است. که معمولا به صورت سکویی جلوی مغازه برای عرضه کالا استفاده می شود.

پوشش راسته ها :

پوشش سقف بازار بوشهر با پوشش اغلب بازار های سنتی ایران متفاوت بوده و بیشتر با استفاده از خرپا و تیر چوبی اجرا می شده است. انواع این پوشش ها را می توان به شرح زیر طبقه بندی نمود :

1-سقف صاف :

که سازه آن از قرار گرفتن تیر های چوبی در کنار هم شکا می گیرد و سپس با پوشش نهایی حصیر و کاهگل پوشانده می شود. مانند سقف بازار ماهی فروش ها و همچنین سقف بازار مرغ فروش ها [5].

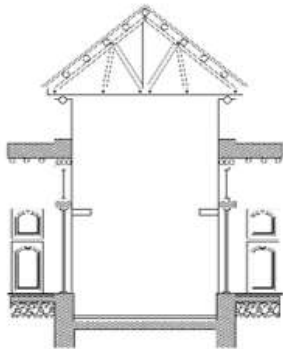

(تصویر شماره 15: نمونه پوشش سقف صاف در بازار بوشهر (ترسیم : نگارنده ، ماخذ تصاویر : بازار ایرانی ، جهاد دانشگاهی: 187))

2- سقف شیب دار :

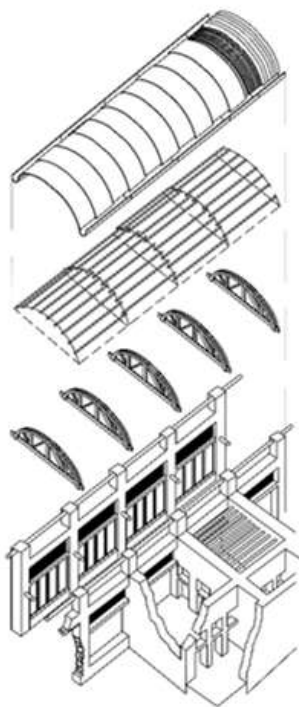
سازه این سقف خرپا های چوبی مثلث شکل است. که به صورت منفرد و یا به صورت هم بسته ساخته شده و با استفاده از حصیر های بافته شده و یا ورق های گالوانیزه روی آن پوشانده شده است. مانند سقف راسته قصاب ها ی بازار بوشهر . [5]

3- سقف مدور :

(تصویر شماره 16 : نمونه پوشش سقف شیب دار در بازار بوشهر (ترسیم : نگارنده ، ماخذ تصاویر : بازار ایرانی ، جهاد دانشگاهی: 187))

سازه سقف خرپای چوبی به شکل نیم استوانه با جزئیات . بست ها و تسمه های فلزی است و پوشش نهایی آن ورق های گالوانیزه می باشد . مانند سقف راسته آهنگران و همچنین سقف راسته میوه فروشان بازار بوشهر . در این نوع پوشش جرز های جانبی حجره ها در امتداد خود به طرف بالا ادامه پیدا می کنند . و حدود یک متر بالا تر از سقف به صورت دو ستون مربع شکل مقابل هم ، پایه هایی را به منظور نصب خرپای چوبی فراهم می کنند . دو خرپای چوبی موازی به وسیله تیر های چوبی و اتصالات فلزی به یکدیگر متصل شده و روی این پایه ها قرار می گیرند پس از آن تیر های چهار تراش چوبی خرپا ها را به هم متصل نموده و پوشش نهایی از ورق گالوانیزه آهنی روی آن ها نصب می شود.

(تصویر شماره 17 : نمونه پوشش سقف مدور در بازار بوشهر (ترسیم : نگارنده ، ماخذ تصاویر : بازار ایرانی ، جهاد دانشگاهی: 187))

جمع بندی و نتیجه گیری :

از کنار هم قرار دادن و مقایسه مطالب گفته شده می توان نتیجه گیری کرد. که همان گونه که طبیعت هر اقلیم خاص خودش می باشد دخل و تصرف در آن اقلیم نیز باید متناسب با شرایط همان اقلیم باشد. برای مثال هر درختی در اقلیم متناسب با ساختار خودش فعالیت می کند، شکوفا می شود و ثمر می دهد. اگر درخت پسته را در شوره زار نکاریم هیچ گاه شکوفا نمی شود و ثمر نمی دهد، معماری ایرانی نیز با الهام از همین طبیعت کالبد و ساختار به خصوصی برای هر اقلیم در نظر داشته است. برای نمونه اگر بازار تبریز را به شهر اصفهان منتقل کنیم به سبب ارتفاع بسیار کوتاه طاق راسته ها و ضخامت بسیار زیاد جرزها محال است مورد استقبال مردم قرار گرفته و تجارت در آن رونق بگیرد. در حالی که قرن هاست این بازار در طبیعت خود به عنوان قلب تپنده تجارت در شهر تبریز مورد استفاده قرار گرفته و یکی از مراکز خرید مورد علاقه مردمان تبریز می باشد. این موضوع در مورد سایر بازارها در سایر اقلیمها نیز صادق است. به عنوان جمع بندی می توان به چند نکته اساسی اشاره داشت.

1- میزان ارتفاع راسته ها در کنترل حرارتی بازار در فصل تابستان و زمستان بسیار موثر می باشد. بنابراین ارتفاع طاق راسته ها از بزرگ به کوچک به ترتیب در بازارهای نواحی گرم و خشک، گرم و مرطوب و سرد و کوهستانی رده بندی میشود. و لازم به ذکر است که بازارهای نواحی معتدل و مرطوب فاقد طاق هستند.

2- ضخامت جرزها در کنترل حرارتی فضای بازار بسیار موثر است. حجم جرزها در کالبد بازارها از سنگین به سبک به ترتیب در بازارهای نواحی سرد و کوهستانی، گرم و خشک، معتدل و مرطوب و گرم و مرطوب رده بندی می شوند.

3- استفاده از مصالح زیست بوم در معماری ایرانی یک اصل محسوب می شود. که در معماری همساز با اقلیم بازارها نیز نمود بسیاری دارد.

4- جهت گیری اقلیمی ورودی بازارها در امر تهویه و گردش هوا در طول راسته ها بسیار تاثیر گذار می باشد.

مقطع شماتیک	تزیینات	مصالح	وضعیت انبارها	وضعیت دکانها	تناسبات میان عرض و ارتفاع راسته ها	وضعیت طاق راسته	مثال	چهار اقلیم مختلف
	کاربندی در بخش های ورودی	مصالح بنایی و سفال برای بام	بالای دکانها	درب ها ارسی، کفها پل کوبی و سقفها لمه کوبی در یک الی دو طبقه	۱ به ۱/۲ - ۱/۳	ندارد	بازار رشت	معتدل و مرطوب (حاشیه دریای خزر)
	فاقد تزیینات خاص	سنگ های مرجانی دریایی در جزر ها و ورق های حلی و گالی در بام	پشت دکانها	دکانها اغلب دارای ارتفاع زیاد (در حدود ۵ متر) و حدوداً ۱ متر از سطح بازار بالاتر قرار داشته اند.	۱ به ۱/۷ - ۲	سایبان مسطح، شیب دار و منور با خربای چوبی	بازار بوشهر	گرم و مرطوب (کرانه شمالی خلیج فارس و دریای عمان)
	کاربندی، گچبری در ورودی و بالای حجره ها	آجر قرمز به همراه بند کشی سفید	زیر زمین و یا بالای دکانها	مساحت هر دکان متناسب با کاربری آن می باشد.	۱ به ۱/۲ - ۱/۳	طاق و تویزه، سقف های چهار ترک (چشمه پوش)	بازار تبریز	سرد و کوهستانی (نواحی کوهستانی و مرتفع)
	آجر کاری، کاشی، گچبری، کاربردی	مصالح بنایی شامل آجر، گچ و...	زیر زمین و یا بالای دکانها	مساحت هر دکان متناسب با کاربری آن می باشد.	۱ به ۲ - ۳	طاق و تویزه افراشته	بازار اصفهان	گرم و خشک (حاشیه کویر)

(جدول شماره 1: جمع بندی تفاوت در ویژگی های معماری بازارهای ایران در اقلیم های چهارگانه (ماخذ: نگارنده))

منابع و مأخذ :

- 1- احمدی ریشه‌ری ، عبد الحسین (1380) ، بوشهر قدیم و ویژگی های فرهنگی و اجتماعی آن
- 2- آزاده ، نادر ، (1391) ، از اندیشه شهر تا شهر اندیشه ، بازار بزرگ ایرانی اسلامی و نقش آن در توسعه پایدار شهر اندیشه ، تهران ، زیتون سبز
- 3- اهلرز اکارت (1373) ، شهر شرق اسلامی مدل و واقعیت ، ترجمه محمد حسن ضیا توانا و مصطفی مومنی ، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی ، شماره 32
- 4- ایران ، آهور و دیگران ، 1391 ، از بازار تا بزرگ مال (مگامال) ، فصلنامه آمایش محیط ، شماره 20 .
- 5- بازار ایرانی ، وزارت مسکن و شهرسازی ، نشر جهاد دانشگاهی
- 6- حاج قاسمی ، کامبیز ، (1383) بنا های بازار ، مجموعه گنجنامه ، مراکز اسناد تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی
- 7- دایره المعارف بزرگ اسلامی (1993) ، دانشنامه فضای اسلامی ، «ب» بازار
- 8- دهخدا، علی اکبر، (1311) ، لغت نامه دهخدا ، تهران، انتشارات مجلس شورای ملی
- 9- رابینو ، ه ل ، ولایات دارالمرز (1357) ، گیلان ، رشت ، انتشارات طاعتی
- 10- رجبی، آزیتا، (1331) ، ریخت شناسی بازار، تهران، انتشارات آگاه.
- 11- رجبی ، آزیتا (1389) ، بازار های ایرانی تجسم اندیشه های پایدار ، فصلنامه علمی پژوهشی جغرافیا
- 12- سلطان زاده ، حسین (1993) ، فضا های شهری در بافت های تاریخی ایران ، نشر دفتر پژوهش های فرهنگی
- 13- سلطان زاده، حسین (1331) ، بازارهای ایرانی، تهران، دفتر پژوهش های فرهنگی.
- 14- سلطان زاده ، حسین ، تبریز خشتی استوار در معماری ایرانی ، دفتر پژوهش های فرهنگی ، تهران ، 1376
- 15- شفقی ، سیروس ، بازار بزرگ اصفهان ، ناشر: اصفهان سازمان فرهنگیتفریحی شهرداری ، مرکز اصفهان شناسی و خانه ملل – چاپ اول 1385
- 16- علایی ، علی (1393) ، بازارهای ایرانی نمودی از پایداری محیطی ، همایش ملی معماری
- 17- قبادیان ، وحید (1994) بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران ، انتشارات دانشگاه تهران
- 18- کوشا ، پریسا (1393) ، بررسی نقش بازار های سنتی در سازمان فضایی و ساختار کالبدی شهر ایرانی – اسلامی ، نمونه موردی بازار سرشور مشهد . ششمین کنفرانس ملی برنامه ریزی و مدیریت شهری
- 19- کیانی ، یوسف (1364) ، بازار در شهر های ایرانی از مجموعه شهر های ایران ، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
- 20- منوچهری ، بهار ، معصومه ترک (1393) ، بررسی جایگاه و نقش بازار در شهر های ایرانی اسلامی ، ششمین کنفرانس ملی برنامه ریزی و مدیریت شهری

Ahmadi Reishahri, A. (2001). *Old Bushehr and Its Socioculture*.

Alaei, A. (2014). Persian Bazaar: An Example of Environmental Sustainability. *National Architecture Conference*.

Azadeh, N. (n.d.). Iranian-Islamic Bazaar and Its Role in Sustainable Thought City Development. In *From City Thought to Thought City*. Zeytoon Sabz Publication.

Dehkhoda, A.-A. (1932). *Dehkhoda Dictionary*. Tehran: National Consultative Majlis Publication.

Eckart, E. (1994). Eastern Islamic City: Model and Reality. *Geographical Researches*.

Ghobadian, V. (1994). *Climatic Analysis of Iranian Ancient Buildings*. Tehran: Tehran University Publication.

Hajghasemi, K. (2004). Bazaars. In *Ganjnaameh*. Tehran: Shahid Beheshti University Publication.

Iran, & Ahour. (2012). From Bazaar to Megamall. *Environment Logistics*(20).

Islamic Environment - Bazaars. (1993). In *Islamic Great Encyclopedia*.

Kiani, Y. (1985). *Bazaars in Iran*. Tehran: Iran Ministry of Culture Publication.

Koosha, P. (2014). Study the Role of the Ancient Bazaars in the Framework and Organizational Space of An Iranian-Islamic City: Sarshoor Bazaar of Mashhad. *6th National Urban Organizing and Management*.

Manuchehri, B., & Tork, M. (2014). The Role of The Bazaars in Islamic Cities of Iran. *6th National Urban Organizing and Management*.

Rabino, H. L. (1978). *Iran Border Province*. Rasht: Ta'ati Publication.

Rajabi, A. (1952). *Typology of Bazaars*. Tehran: Aagah.

Rajabi, A. (2010). Persian Bazaars: Sustainable Thoughts Portrayal. *Geography Scientific Research*.

Shafaghi, C. (2006). *Isfahan Great Bazaar*. Center of Isfahan Study Publication.

Soltanzadeh, H. (1952). *Iranian Bazaar*. Tehran: The Office of Cultural Research Publication.

Soltanzadeh, H. (1993). *Urban Spaces in Persian Historical Context*. The Office of Cultural Research Publication.

Soltanzadeh, H. (1997). *Tabriz: A Firm Adobe in Persian Architecture*. Tehran: The Office of Cultural Research Publication.

The Persian Bazaar. (2009). Academic Center for Education, Culture and Research Publication.